

A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei I.

Bevezetés¹

A zsolozsma a mise és a további szentségek-szentelmények kiszolgáltatása mellett a keresztény liturgia nyilvános, azaz közösségi és „hivatalos” istentiszteleti formáinak egyike.² Legalapvetőbb vonása a kozmikus időhöz való szoros kapcsolódás, vagyis az, hogy egyrészt napszaki jellege van, másrészt alkalmazkodik az egyházi év körforgásához. Ez a nyilvános végzés esetén rögzített ceremoniális rendbe, vagyis a térhasználat, a mozgások, a szereposztás, a tárgyak és öltözetek együtthatásának gazdag struktúrájába illeszkedik. Középpontjában sajátosan válogatott és összerendezett szövegek, eredetileg és túlnyomórészt zsolozsmák énekelve imádkozása áll. Ugyanakkor a zsolozsma sajátos szerkezetét, jellegzetes voltát a zsolozsmákhoz járulékosan kapcsolódó, azokat kontextualizáló további szövegek (és egyúttal dallamok) által nyeri el. Ezek számos műfajba sorolhatók. Közülük mindenekelőtt az antifónák és rezponzóriumok, tehát az antifonálénak vagy antifonáriumnak nevezett könyvtípus tételei képezték és képezik rendszeres, tudományos elemzés tárgyát. Ezek kiválasztása és összerendezése a középkorban és részben az újkorban is egy-egy sajátos hagyományra bizonyult jellemzőnek. Így beszélhetünk a VIII. századtól kezdve egységesnek mondható nyugati, másként

¹ A jelen tanulmány az OTKA által támogatott NI 61617 kutatási program keretében készült.

² A zsolozsmával általánosságban foglalkozó legfontosabb szakirodalomhoz ld. Pierre BATTIFOL: *Histoire du Bréviaire Romain*. Paris 1893; Suitbert BÄUMER: *Geschichte des Breviers. Versuch einer quellenmäßigen Darstellung der Entwicklung des altkirchlichen und des römischen Officiums bis auf unsere Tage*. Freiburg 1895. = Verlag Nova & Vetera, Bonn 2004; SZUNYOGH Xavér Ferenc: *A szent zsolozsma I–II*. Korda, Budapest 1942; Pierre SALMON: *L'office divin au Moyen Age. Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle*. Paris 1967. (Lex Orandi 43); Robert TAFT: *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its Meaning for Today. Second Revised Edition*. The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 1993; DOBSZAY László: *A zsolozsma*. Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 1999. (Egyházzenei Füzetek I/1); FASSLER, Margot E. — BALTZER, Rebecca A.: *The Divine Office in the Latin Middle Ages. Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography*. Oxford University Press, Oxford 2000. (<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=90322578>).

frank-római zsolozsmán belül egyházmegyés és szerzetesrendi rész hagyományokról, ezek rokon csoportjairól vagy változatairól.

A középkori Magyarország zsolozsmája két szempontból is kivételesnek mondható. Egyrészt azért, mert forrásainak és jellegzetességeinek szakszerű föltárása évtizedek óta tart, reprezentatív, összefoglaló munkákban férhető hozzá,³ sőt egyes maradványait az élő liturgikus gyakorlatban is sikerült fölleveníteni.⁴ Másrészt azért, mert más hagyományokhoz képest könnyebben, mondhatni paradigmaszerűen nyújt betekintést a rész hagyományok egység és különbözőség által meghatározott, bonyolult, de értelmes rendszerébe. Köszönhető ez annak, hogy a magyarországi zsolozsmát egységes elvek alapján, viszonylag rövid idő alatt, teljes tudatossággal szerkesztették meg az ismeretlen illetékesek, és hogy az átlagos középkori viszonyokhoz képest igen kiterjedt volt az az egyházszerzet, amely ezt, illetve ennek változatait magáévá tette. Más területeken sokszor nem alakult ki ilyen mértékben egyénített hagyomány, vagy éppen a túlságosan is erős egyházi központok okozták, hogy egy nagyobb térség szinte városonként önálló hagyományokkal rendelkezett.

A zsolozsma tételtípusait a zsoltárookra épülő, állandó részek mellett mindenekelőtt a már említett antifónák és rezponzóriumok, a viszonylag belátható mennyiségű himnuszok, a miséből kölcsönzött könyörgések, és végül az olvasmányok adják. Ez utóbbiak kutatása —jóllehet a teljes zsolozsmát tartalmazó források, az úgynevezett breviáriumok terjedelmének messze legnagyobb hányadát, a lekciónáriumoknak pedig teljes korpuszát jelentik— nemzetközi szinten is kezdetlegesnek mondható. Az olvasmányok válogatásában a középkor viszonyai közt bizonyos szabadság érvényesült, így a szakértők is hajlamosak ezt a szövegyanyagot a zsolozsmahagyomány szempontjából

³ A magyarországi zsolozsmára vonatkozó szakirodalomból a tételjegyzékeket, az antifónák összkiadását (a rezponzóriumoké jelenleg folyamatban van) és egy monografikus művet emelek ki, ld. DOBSZAY László — KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VIA. Esztergom/Strigonium (Temporale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2004; uők: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VIB. Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2006; KOVÁCS Andrea — DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VIIA. Kalocsa-Zagreb (Temporale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2008; DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Monumenta Monodica Medii Aevi V. 1–3. Antiphonen*. Bärenreiter Kassel, Basel—London—New York—Prag 1999; DOBSZAY László: *Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Balassi Kiadó, Budapest 2003.

⁴ Az *Éneklő Egyház. Római Katolikus Népénektár liturgikus énekekkel és imádságokkal*. Szent István Társulat, Budapest 1983¹. 2004⁶. 1217skk., a *Népszolozsmák. Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján*. Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest 1990., valamint az *Énekes Zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján I–VI*. Keresztény Értelmiségiek Szövetsége — Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest 1991–1997. (és a későbbi, rokon kiadványok) a régi magyar hagyomány több jellemző vonását visszahozták a gyakorlatba. Az utóbbi években rendszeresen sor kerül az esztergomi zsolozsmát történelmi alakjában fölidéző szertartásokra is.

esetlegesnek tekinteni. Mivel pedig az olvasmányok nem kifejezetten a zsolozsma használatára íródtak, hanem a latin Bibliából, az egyházatyák műveiből és a szentek legendáiból lettek kiválogatva, a középlatin filológia is másodlagosnak tekinti őket az eredeti és teljes szövegek vizsgálatához képest.

Tagadhatatlan, hogy a források a középkor derekáig hajlamosak csak általánosságban meghatározni a zsolozsmában olvasandó szakaszokat, de az is egyértelmű, hogy a bibliai olvasmányoknak, ha nem is egy-egy napra vetített kiválasztása, de legalább éves rendszere igen korán rögzült, a nem bibliai szövegek tekintetében pedig részahagyományonként fokozatos kodifikációról lehet beszélni. Ez a folyamat általában nem érte el a megszilárdulásnak az antifonáléra jellemző fokát, de jól leírható eredményre vezetett. Ezért a kialakult lektionáriumok elemzése kettős haszonnal jár. Egyfelől igen pontos ismérve lehet az írott emlékek eredetének, rítusának, kapcsolatainak, másfelől érzékeltetni képes azt a szövegválogatást, amely a zsolozsmázó közösségek irodalmi és teológiai tudatának egyik meghatározó forrását adta.

OLVASMÁNYSZÖVEGEK A ZSOLOZSMÁBAN

A zsolozsmában előforduló olvasmányszövegek három főbb műfajba sorolhatók.⁵ Ezek a *capitulum*, a *lectio brevis* és a tulajdonképpeni *lectio*. Ebben az összefüggésben érdemes még megemlíteni a zsolozsma reggeli órájához (príma) kapcsolódó *officium capituli* szertartásában olvasott *martyrologium*-ot és *necrologium*-ot, az egyes hagyományokban karácsony és vízkereszt hajnali órája (laudes) előtt ünnepélyesen olvasott *genealogia*-t, valamint a monasztikus (bencés vagy bencés eredetű) zsolozsmák vasár- és ünnepnap virrasztását (*vigília/matutinum*) lezáró *evangelium*-ot.

A kapitulum tulajdonképpen nem olvasmány: nem lektor, vagyis fölolvadó olvassa, hanem a celebráns, sajátos dallama van, a nagyobb órákban olvasását ünnepélyes vonások emelik ki (gyertyák, palást viselése, az egész kar fölállása),⁶ és szövege is inkább rövid áldás vagy buzdítás, semmint más tárgyú szentírási szakasz. Az ünnepnapokon a

⁵ A zsolozsmáskönyvek kezeléséhez, tartalmához és szerkezetéhez ld. Andrew HUGHES: *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to their Organization and Terminology*. University of Toronto Press, Toronto—Buffalo—London 1982¹, 2004⁴.

⁶ A ceremóniális hivatkozásoknál a *Caeremoniale Episcoporum iussu Clementis VIII. Pont. Max. novissime reformatum. Omnibus Ecclesiis, praecipue autem Metropolitanis, Cathedralibus, & Collegiatis, perutile, ac necessarium*. Ex typographia linguarum externarum, Roma 1600. 125skk. = Achille Maria TRIACCA — Manlio SODI: *Caeremoniale Episcoporum. Editio princeps (1600)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2000. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 4) 133skk. (I. könyv 1–7. fejezet) rendtartását veszem alapul. Természetesen számos más, helyi és rendi hagyomány létezett, ezeknek logikája mégis feltűnően egyezik.

kapitulum a legtöbb hagyományban a mise szentleckéjének részletével azonos, de léteznek további megoldások is.

A lectio brevis dallama és olvasásának módja a tulajdonképpeni olvasmányokéval azonos. Lektor olvassa olvasmánytónuson, az olvasmányokra jellemző helyről és azok jellegzetes zárlatával, csupán kisebb terjedelme és ismétlődő jellege különbözteti meg. Helye a lefekvés előtti óra (kompletórium) elején, illetve a prima végén van. A monasztikus hagyományokban lectio brevis helyettesíti az olvasmányt a nyári időszak köznapi vigíliáiban.

Az officium capituli olvasmányai nem tartoznak szoros értelemben a zsolozsmához. A közös életet élő szerzetesi és kanonoki közösségek a prima után tartották, és ennek keretében került sor a következő nap martirológiumának fölolvására. A martirológiumban emlékeztek meg mindazokról a szentekről, akiket az Egyház az illető napon ünnepel. A legtöbb szentnek csak a nevét és kultuszának helyét említették, de a legfontosabbakról egy-egy mondat erejéig bővebben is szóltak. Rendhagyóan kifejtett volt karácsony napjának martirológiuma. A nekrológium az adott közösség elhunyt tagjainak halálozási évfordulójáról emlékezett meg.

Az evangéliumi szakasz ünnepnapi olvasása az éjszakai és a hajnali óra határán már a legkorábbi forrásokban (IV. század) megjelenik.⁷ A misével szemben ezt az evangéliumi szakaszt nem egy diákonus, hanem a celebráns, monasztikus közösségekben az apát recitálja. A szokás a monasztikus hagyományokon kívül a keleti liturgiákban is megtalálható. Bizonyára ennek maradványa, hogy a középkorban még szokásban volt a karácsonyi virrasztás keretében a Máté-evangélium, a vízkeresztvi virrasztás keretében pedig a Lukács-evangélium nemzetségtáblájának különleges dallamon való megszólaltatása.⁸

A tulajdonképpeni olvasmányok a virrasztó zsolozsma részét képezték. A lektorok emelkedő rangsorban olvasták őket a kórus közepén elhelyezett és a főoltár felé tájolt felolvasóállványtól, előtte a celebránstól áldást kértek és kaptak. A felolvasó mellett éjszaka egy gyertyavivő állhatott gyertyával, de a gyülekezet ülve hallgatta a fölolvast. Az olvasmányokat jellegzetes záróformulával fejezték be. Sajátos volt ezen belül a vasár- és ünnepnapok utolsó olvasmánya, amelyet világi (azaz nem monasztikus) rítusokban a celebráns olvasott mindazokkal a külsőségekkel, amelyek az evangéliumot illetik meg. Valószínű, hogy a monasztikus és keleti liturgiákban fönmaradt evangéli-

⁷ Pl. Aet. FRANCESCHINI — R. WEBER: *Itinerarium Egeriae*. Brepols, Turnhout 1958. (Excerpta in Usum Scholarum Seorsum Edita 1 = Corpus Christianorum. Series Latina 175) 69. (XXIV. fejezet 10.).

⁸ Vö. Edmond MARTÈNE: *De antiquis ecclesiae ritibus etc.* Antwerpen 1764. = uő: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV.* Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969. III. 95–96., 122. (IV. könyv 12. és 14. fejezet).

umolvasás valaha a világi egyházakban is létezett, és ennek ceremoniális elemei származtak át az utolsó, egyébként nem evangéliumi olvasmányra.

Az olvasmányok rendszerint három szakaszra tagolódtak, amelyek mindegyike után rezponzórium következett. A három szakasz többnyire egyazon szövegből, folytatólagosan vétetett, ez alól csak kevés kivételt ismerünk. A hétköznapiakon csak egy ilyen hármas sorozat hangzott el, az ünnepnapokon viszont a matutinum három, azonos fölépítésű szakaszból, úgynevezett nokturnusból állt, amelyeknek mindegyikét egy-egy, három szakaszból álló olvasmány zárta. A monasztikus zsolozsmákban vasár- és ünnepnap tizenkét, nokturnusonként tehát négy-négy szakasz szólalt meg.

Hétköznapiakon az olvasmány a Bibliából vétetett. Ez alól csak az jelentett kivételt, ha a hétköznapiak saját miséje volt: ilyenkor a bibliai olvasmányt a napi evangéliumi szakasz kommentárja, azaz homíliája szorította ki. Ha egy napra két, saját miseevangéliummal bíró ünnep esett, szokás volt egyes hagyományokban a homília utolsó szakaszának kettőzése, vagy az elnyomott ünnep teljes homíliájának beiktatása harmadik, illetve kilencedik olvasmányként (egy, illetve három nokturnus esetén).⁹ Vasár- és ünnepnapokon az első nokturnus olvasmánya vétetett a Bibliából. A középkorban ugyanakkor elterjedt volt az is, hogy jelentősebb ünnepeken a második nokturnus nem bibliai olvasmánya mintegy bekebelezte az első nokturnus által biztosított, háromszakasznyi helyet, így a szermó vagy a legenda két nokturnuson keresztül, hat szakaszban szerepelt, a bibliai olvasmány pedig elmaradt. Ezt a megoldást a Tridenti Zsinat utáni zsolozsmáskönyvek mindegyike elvetette.

A második nokturnusban az ünnepről, esetleg az első nokturnus bibliai szövegéről szóló kommentár vagy beszéd kapott helyet. Ezt a terminusértékű *sermo* kifejezés jelenti. A szentek ünnepein ehelyett a napi szent élet-, illetve szenvedéstörténete (*legenda*) alkotta a második nokturnus három olvasmányszakaszát.

A harmadik nokturnusban a nap miséjének evangéliumi szakaszát, azaz perikópáját kommentáló szöveg hangzott el, amelyet a szintén terminusértékű *homelia* szóval jelöltek. A homília első szakaszát megelőzte a megfelelő perikópa első egy-két mondatának fölolvassása az „et reliqua” zárlattal.

A Bibliából, az egyházatyák írásaiból és a legendákból válogatott szövegek így funkcionálisan a szűkebb értelemben vett, bibliai lekciónak vagy leckének, a szermó (vagy legen-

⁹ A kettőzésről a helyettesítésre való áttérés figyelhető meg az Esztergomi ordináriuskönyv 1520-as kiadásának módosításaiban, vö. FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Impresum pluries Nurebergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520 (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238)*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. (kritikai jegyzetek, passim). A XX. századig megtartották az utóbbi eljárást a sarus kármelita breviáriumok, azzal a különbséggel, hogy szentek ünnepein ott a nap legendája szerepel 9. olvasmányként. Vö. pl. *Breviarium Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo iuxta Hierosolymitanam ecclesiae antiquam consuetudinem I–IV*. Desclée & Socii, Roma—Tournai—Paris 1938. passim.

da), illetve a homília műfaji csoportjába sorolhatók.¹⁰ A következőkben ezekkel kívánok foglalkozni, de nem térek ki a szentek ünnepeinek sajátos olvasmányválogatására, mert az —egy-egy hagyományra alkalmazva— nem választható el a kalendárium összeállításának és változásainak problémájától.

A LEKCIONÁRIUMOK KIALAKULÁSA

Az első adatok, amelyek a zsolozsma olvasmányrendjének megszilárdulására vonatkoznak, a bibliai olvasmányok éves ciklusát érintik. Közvetlen forrásnak tekinthető a 13–14. *Ordo Romanus*,¹¹ amelyek a Laterán és a Szent Péter-bazilika gyakorlatát közvetítik, valószínűleg legalább a VIII. századra visszamenőleg. Közvetett forrás Amalarius metzi püspök beszámolója 831-es, Rómában tett látogatásáról, amelynek során Teodor római fődiákonustól tájékozódott a nyári-őszi matutíniumok olvasmányaihoz rendelt responzóriumokról, és így magukról az olvasmányokról is.¹² Ezzel van szoros összefüggésben egy másik forrásanyag, mégpedig azoknak az antifónáknak és responzóriumoknak a gyűjteménye, amelyek szövegüket a párhuzamosan olvasott bibliai könyvekből veszik.¹³ E tételek elrendezése a bibliai olvasmányanyag elrendezésének egy meghatározott állapotát rögzítette, sőt merevítette meg igen hosszú időre.

A Laterán és a Szent Péter-bazilika majdnem egykorú olvasmányrendje közül¹⁴ a Lateráné gyakorolt maradandó hatást a római zsolozsma későbbi történetére, de a Szent Péter-bazilikáé őriz archaikusabb vonásokat. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy az utóbbi nem tesz említést az ádvent és a böjtelő újabb keletű előkészületi időszakáról. Kezdjük tehát a valamivel későbbi, de kezdetlegesebb 14. *Ordo Romanus* (Szent

¹⁰ Éric PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle*. Beauchesne, Paris 1993. = uő: *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*. Liturgical Press, Collegeville Minnesota 1998. (Ford. Madeleine Beaumont) 152skk. a nem bibliai olvasmányok tárgyalásakor is az irodalomtörténeti tipológiát alkalmazza, ami kifejezetten félrevezető.

¹¹ Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Peeters Publishers, Louvain 1931–1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29) II. 467skk., ill. III. 23skk.

¹² Ioannes Michael HANSENS: *Amalarii Episcopi Opera Liturgica Omnia III. Liber de ordine antiphonarii*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1950. (Studi e Testi 145) 13–14. (Prologus). ANDRIEU: *i. m.* II. 476. tévesen száz évvel korábbra teszi Amalarius utazását.

¹³ A responzóriumok rendje változatlanul megmaradt a *Breviarium Romanum* utolsó, az 1960-as években megjelent kiadásaiig. A responzóriumanyag magyarországi forrásokra épülő összkiadása várhatóan az idén jelenik meg a MTA Zenetudományi Intézete kutatóinak köszönhetően.

¹⁴ A 13. ordó első változata a 700–750, a 14. ordóé 750–787 közötti időszakból származik.

Péter-bazilika) áttekintésével, amely a római egyház zsolozsma-lekcionáriumának legkorábbi, még megközelíthető állapotába nyújt betekintést!¹⁵

Eszerint a bibliai olvasmányok ciklusa a nagyböjttel kezdődik. A nagyböjt folyamán, tehát feketevasárnapig kell végigolvasni a teljes Pentateuchust, Józsué és a Bírák könyvét. A Szenvedés idejében Izaiás próféta és a Siralmak kerülnek sorra. A húsvéti idő olvasmányanyagát az Újszövetség nem evangéliumi szövegei adják a következő sorrendben: páli és egyéb levelek, Apostolok Cselekedetei, Apokalipszis. A pünkösdi utáni időszak nyári szakaszára a Királyok négy könyvét (azonosak a ma Sámuel, illetve a Királyok két-két könyveként számon tartottakkal) és az úgynevezett Liber Sapientiae-t (az öt salamoni könyv: Példabeszédek, Prédikátor, Énekek éneke, Bölcsesség, Sirák fia) rendeli az ordó. Ősszel Judit és Eszter, a Makkabeusok és Tóbiás könyvei olvastatnak, végül télen a próféták könyvei a következő sorrendben: Izaiás, Jeremiás, Dániel, Ezékiel, a kispróféták, majd a szintén prófétának tekintett Jób. A 14. ordó nem tér ki a téli olvasmányoknak a karácsonyhoz fűződő viszonyára.

A beosztásból két általános következtetést lehet levonni. Egyrészt azt, hogy az ordó a zsoltárok és az evangéliumok kivételével a teljes bibliai szöveganyagra kitér, mindössze Rút, Esdrás-Nehemiás és Báruk könyveit nem említi kifejezetten, amelyeket viszont nyugodtan a megelőzőkhöz kapcsolhatunk: Rút könyvét a Bírákéhoz, Esdrás-Nehemiást talán a Krónikákhoz, Bárukot pedig Jeremiáshoz. Másrészt azt, hogy az elosztás nem kifejezetten a liturgikus évet veszi tekintetbe, hanem évszakonként oszlik egységekre; ezek —ősi római szokás szerint— tavasszal kezdődnek.¹⁶ A liturgiához egyedül Izaiás könyvének kétszeri előfordulása köthető. Valószínűnek tartom, hogy a könyvet tulajdonképpen a téli időszakban olvasták a többi prófétákkal együtt, míg a Szenvedés idejében a Szenvedő Szolgáról szóló helyeket használták perikópaszerűen. Ha a tartalmi alapon kiválasztott könyvektől eltekintünk, egy olyan sorozathoz jutunk, amely —a bibliai kánon sorrendjének többi változatával összevetve— akár a régi latin bibliafordítások valamelyikének kánoni sorozata is lehet.¹⁷

¹⁵ Az összehasonlító táblázatot ld. a függelék 1. mellékletében!

¹⁶ Cyrille VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen.* Pastoral Press, Portland—Oregon 1986. 310. szerint a római nagyböjt eleinte három hetet számlált. Mivel a húsvét legkorábbi lehetséges időpontja március 22-én volt, a nagyböjt kezdete egybeesett a római időszámítás szerinti újévvel.

¹⁷ Ld. a függelék 3. táblázatát. A kánoni könyvek sorrendjéhez ld. Peter KATZ: „The Old Testament Canon in Palestine and Alexandria”, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* XLVII (1956)/IL (1958) 191–217. A liturgikus sorrend afrikai kánonra emlékeztet (uo. 198.). A Septuagintára (alexandriai kánon) emlékeztető jellegzetessége, hogy a próféták zárják az ótestamentumi kánont. Jób besorolása bizonytalan (próféták, bölcsességi vagy történeti könyvek?), de helyzete a 13. és a 14. ordóban is eltér. A deuterokanonikus könyvekről ld. Albert C. SUNDBERG: „The Old Testament Christian Canon”, *Catholic Biblical Quarterly* XXX (1968) 143–155. Mindkét idézett tanulmány megtalálható Sid Z.

Ehhez a rendszerhez képest másodlagos a 13. Ordo Romanus (Laterán) olvasmányrendje, amelyet mindenben megerősít Amalarius tanúsága és a rezponzóriumok klaszszikussá vált elrendezése is. A lateráni olvasmányrend lényegében nem tűnik másnak, mint a Szent Péter-bazilikából adatolt rendszer szigorúbb alkalmazásának a liturgikus évhez. A két beosztás rokonsága nyilvánvaló, az alábbiakban a főbb változásokat emelem ki. A lateráni lekciónárium tavaszi szakasza szintén a Pentateuchusszal, de ezúttal már hetvenedvasárnap kezdődik. A Deuteronomium utáni könyvek olvasásáról nem szól az ordó, ezért vagy némi rövidítést, a további könyvek elhagyását lehet föltételeznünk, vagy azt, hogy a mózesi könyvekhez eleve hozzáértették József, a Bírák és Rút könyveit. Az elolvasásukra szánt idő mindenesetre legalább három héttel hosszabb lett. A Szenvedés idejében Izaiást fölváltotta Jeremiás, bizonyára összefüggésben Izaiás adventi kiemelésével. A Síralkak megőrizték sajátos helyzetüket. Az Újszövetség nem evangéliumi könyvei megmaradtak a húsvéti időben, de egy részük — a páli levelek — átkerültek a vízkereszt utáni időszakba. Ez részben talán a mennyiség csökkentését szolgálta, de összefüggésben lehetett azzal is, hogy az Újszövetség olvasása a matutínumban a kiemelt, ünnepi időszak jellegzetessége volt. Miután a karácsonyi ünnepkör egy, a nagyböjthöz hasonló készüllettel, az adventtel tüntették ki, indokoltnak látszott egy, a húsvéti időhöz hasonló ünnepi időszak bevezetése vízkeresztől a böjtelőig. Ez azóta is csak rejtetten érvényesül,¹⁸ mindenesetre az újszövetségi szövegek ilyenén elosztása is a vízkereszt utáni idő ünnepi jellegét erősítette. A többi újszövetségi könyv megmaradt a húsvéti időben, pusztán kisebb sorrendcsere történt: az Apostolok Cselekedetei a Lateránban megelőzték az apostoli levelek olvasását (később a sorrend a bibliaival éppen ellentétessé vált). A nyári időszak olvasmányrendje változatlan maradt. Jób könyve nem illeszkedett többé a próféták közé, hanem az őszi időszak elejére került. Judit, Eszter és a Makkabeusok könyvei változatlanul maradtak, de Tóbiás a sorozat vége helyett immár az elején szerepelt. A nagy próféták közül csak Ezékiel és Dániel maradt meg, mivel Jeremiás a Szenvedés idejének, Izaiás pedig az adventnek lett olvasmánya. Ugyanakkor Izaiás eredeti helyéről árulkodik, hogy a prófétai könyvekhez rendelt rezponzorium-sorozat kezdő tétele, a *Vidi Dominum* az egész

LEIMAN (szerk.): *The Canon and the Masorah of the Hebrew Bible. An Introductory Reader I.* című gyűjteményében. A korai keresztény kánonokhoz általában ld. Julio TREBOLLE BARRERA: *The Jewish Bible and the Christian Bible. An Introduction of the History of the Bible.* (Ford. Wilfred G. E. Watson). Brill, Leiden—New York—Köln/Eerdmans, Grand Rapids—Cambridge 1998. 147–257; Albert C. SUNDBERG: *The Old Testament of the Early Church.* Cambridge 1964. (Harvard Theological Studies 20). A szakirodalom megtalálásában nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Kelenhegyi Andornak.

¹⁸ A liturgia másodlagos vonásai révén a középkortól napjainkig érvényesül a karácsony hatása a Gyertyaszentelőig tartó időszakban, noha vízkereszt nyolcada után a liturgia elsődleges vonásai évközi jellegűvé válnak.

középkoron és újkoron keresztül Izaiás-idézet maradt.¹⁹ A kispróféták megtartották eredeti helyzetüket.

Bár a két olvasmányrend között nem biztos, hogy közvetlen az összefüggés, és a kisebb eltérések történelmileg akár párhuzamosak is lehetnek, egyértelmű, hogy a Szent Péter-bazilikáé egy ősbibb, kevésbé liturgizált változat. A lateráni ordó a legfontosabb módosításokat a téli olvasmányanyag átcsoportosításával végzi el, ami vélhető összefüggésben van az ádvent és a karácsonyi ünnepkör nagyobb fokú kidolgozásával. Ezért úgy gondolom, hogy az eredeti elképzelés a Biblia évenkénti végigolvasása volt a matutínumban, éppen úgy, ahogyan a Zsoltárok végigmondása volt a hetenkénti zsolozsma gerince. Hogy ez a hatalmasnak tűnő teljesítmény lehetséges volt, azt mérésekkel is igyekeztem igazolni.²⁰

A római és a szír egyház énekelt virrasztó zsolozsmája ünnepnapokon átlagosan mintegy két és fél órát vesz igénybe. Ez például a bizánci vagy az örmény, főleg pedig a kopt egyház gyakorlatához képest egyáltalán nem minősül soknak. Ha a lateráni olvasmányrendet vesszük figyelembe úgy, hogy a megfelelő helyeken nem említett bibliai könyvekkel is kiegészítjük, és átlagos sebességű latin recitációt föltételezünk valamelyik ismert olvasótónuson, akkor a következő eredményekre jutunk.²¹ Napi három lekciónál számolva egy lekción átlagos időtartama nem egészen 7 perc, vagyis az egész évben körülbelül napi 20 perc recitált bibliaolvasás esetén a teljes Biblia egy év alatt fölolvasható. Az olvasmányok a nagybőjtben és a Szenvedés idejében a leghosszabbak (9–11 perc) és a húsvéti időben a legrövidebbek (3–4 perc). Ez megfelel annak, hogy az előbbit mint a virrasztás, az utóbbit mint a pihenés kiváltságos idejét tartották számon. A zsolozsma bibliai olvasmányainak története ettől kezdve a folyamatos rövidülés és a perikópaszerűvé válás folyamataként írható le.

¹⁹ Is 6,1.

²⁰ A következőkben ismertetett adatok az örmény liturgiát nem tekintve közvetlen értesüléseim. Szír, kopt és bizánci zsolozsmákon az elmúlt években többször és autentikus helyszíneken volt módom részt venni, római (közelebbről esztergomi) rítusú, rövidítetlen zsolozsmákat pedig hatodik éve végzek rendszeresen tanítványaimmal és barátaimmal, akikkel kifejezetten e gyakorlat fönntartására alapítottuk meg a Szent Mihály Laikus Káptalan elnevezésű közösséget.

²¹ Ld. a függelék 2. táblázatát. A mérésekhez az 1208 oldalas Michael HETZENAUER: *Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*. Pustet, Regensburg 1929. egy teleírt, prózatördelésű oldalát és a *Liber Usualis missae et officii pro dominicis et festis cum cantu Gregoriano*. Desclée, Paris—Tournai—Roma—New York 1956. 120–121. olvasmánytónusait használtam.

Kevesebbet lehet elmondani a nem bibliai olvasmányokról.²² Az idézett ordók csak ritkán, a legnagyobb ünnepeknél, különösen a szent háromnapban utalnak megnevezett egyházi szerzőkre, sokszor csak példa gyanánt. Az Európa-szerte elterjedt rendtartásokban még hosszú ideig csak „a szent atyáknak az ünnephez illő írásai”-ra történik hivatkozás.²³ Mivel Róma városának rítusa eleve szigorúan biblikus volt, és a Rómából frank közvetítéssel elterjedt liturgikus könyvek csak elvétve nyilatkoztak a matutinum nem bibliai olvasmányainak kiválasztásáról, a karoling liturgiarendezésre várt a feladat, hogy ezen a téren is előbbre mozdítsa a nyugati egyház szertartási egységét.

Az első homiliáriumot e program keretében Paulus Diaconus (Warnefrid) állította össze két könyvben nagy Károly személyes utasítására.²⁴ A 768/800-ból származó *Epistola generalis*-ban²⁵ az uralkodó egyrészt a filológiai minőséget, másrészt a patrisztikus források széles körének fölhasználását emeli ki mint követendő szempontot. Ez a könyv a karoling egyházszervezet első olyan normatív szerkönyve, amely nem római mintát követett, hanem vállaltan saját kompozíció volt. Jóllehet rövid ideig az egész birodalomban kötelezőnek számított, hamarosan éppúgy, ahogyan a többi, nem római eredetű liturgikus könyv, Paulus Diaconus homiliáriuma is csak javaslatnak minősült. Így a szerzők és homiliák kiválogatása, belőlük gyűjtemények összeállítása a középkor folyamán az egyes helyi egyházak hatáskörében maradt,²⁶ eredménye az ezzel megbízott személyek jártasságának és könyvtári felszereltségének függvénye volt.

²² Ld. Reginald GRÉGOIRE: *Les Homéliaires du moyen âge. Inventaire et analyse des manuscrits*. Roma 1966. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series maior. Fontes 4); uő: *Homéliaires liturgiques médiévaux*. Spoleto 1980. (Biblioteca degli 'Studi Medievali' 12); Aimé-Georges MARTIMORT: *Les lectures liturgiques et leurs livres*. Brepols, Turnhout 1992. (Typologie des Sources du Moyen Age Occidental 64).

²³ A német-római és a római pontifikálék a jelesebb napoknál gyakran utalnak így a zsolozsmára, vö. Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269); Michel ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1938. (Studi e Testi 86); uő: *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1940. (Studi e Testi 87).

²⁴ Vö. Franz WIELAND: *Das Homiliarium Karls des Grossen auf seine ursprüngliche Gestalt hin untersucht*. Leipzig 1897¹. Aalen 1972²; uő: „Ein Vorläufer des Paulus-Homiliars”, *Theologische Studien und Kritiken* LXXV (1902) 188–205; Germain MORIN: „Les sources non identifiées de l'Homélaire du Paul Diacre”, *Revue Bénédictine* XV (1898) 400–403. Alkuin életrajza szintén beszámol egy, állítólag Alkuin által összeállított, kétkötetes homiliáriumról, amelyet Germain MORIN: „L'Homélaire d'Alcuin retrouvé”, *Revue Bénédictine* IX (1892) 491–497. azonosítani is vélte. Véleményével azonban már kortársai szembehelyezkedtek, a ma elfogadottabb álláspont szerint az életrajz tévesen Paulus Diaconus művét tulajdonítja Alkuinnak.

²⁵ CAROLUS MAGNUS: *Capitula regum Francorum*. (Monumenta Germaniae Historica I) 80–81.

²⁶ Ezek kutatásában eddig Raymond Étaix szerezte a legnagyobb érdemeket. Vonatkozó írásainak bibliográfiájához ld. Cyrille VOGEL: *Medieval Liturgy* 365.

Éppen ezért viszont a nem bibliai matutínium-olvasmányok tekinthetők a középkori zsolozsmarítus legszéttartóbb, és így a legfinomabb distinkciókat lehetővé tevő tételtípusának. A következő fejezetekben e tételtípus jellemzésére teszünk kísérletet a középkori Magyarország vonatkozásában.

(Folytatjuk)

I. A zsolozsma temporális olvasmányrendje a legrégebb források szerint

OR XIV (VIII. sz.)	OR XIII (VIII–XI. sz.)	AMALARIUS (831)	HISTÓRIÁK
Gn–Dt, Jos, Jdc Is Thr R–Jd Act Ap	Gn–Dt Jr Thr Act Jc–Jd Ap		<i>In principio creavit stb.</i> <i>Isti sunt dies</i> <i>In monte Oliveti</i> <i>Virtute magna</i> <i>Si oblitus fuero</i> <i>Dignus es Domine</i>
1–4Rg 1–2Par Prv–Sir	1–4Rg 1–2Par Prv–Sir	1–4Rg Prv–Sir	<i>Deus omnium</i> <i>In principio</i>
Jdth Esth 1–2Mcc Tob	Job Tob Jdth Esth 1–2Esr 1–2Mcc Ez Dn Hos–Ml	Job Tob Jdth Esth 1–2Esr 1–2Mcc Ez Dn Hos–Ml	<i>Si bona suscepimus</i> <i>Peto Domine</i> <i>Adonai</i> <i>Adaperiat</i> <i>Vidi Dominum</i>
Is, Jr, Dn Ez, Hos–Ml, Job	Is R–H		<i>Aspiciens a longe</i> <i>Domine ne in ira</i>

II. Az éves bibliolvasáshoz szükséges időtartamok a matutínium egy-egy olvasmányára vetítve

IDŐSZAK	OLVASMÁNYANYAG	EGY LECKE ÁTLAGOS IDŐTARTAMA
Adv Ep	Is R–H	4,67 perc 5,00 perc (legfőljebb)
LXX–Qu/D5 Qu/H5–H6 Pasc	Gn–Rth Jr–Thr Act, Ap–Jd	10,62 perc 9,67 perc 3,67 perc
Iun–Iul. Aug.	1Rg–2Par Prv–Sir	6,84 perc (legalább) 7,93 perc
Sept. Oct. Nov.	Job, Tob–Esth, 1–2Esr 1Mch–2Mch Ez–Ml	9,17 perc 3,76 perc 9,02 perc
Átlagosan:	Gn–Ap (kiv. Ps, Evv.)	6,51 perc

III. Az ótestamentumi könyvek sorrendje a legfontosabb kánonok és a liturgikus elrendezés szerint

MASZORÉTA	SEPTUAGINTA	VULGATA	LITURGIKUS
Gn–Jdc	Gn–Jdc	Gn–Jdc	Gn–Jdc
1Sm–2Rg	Rth 1Rg–4Rg 1Par–2Esr Esth– <i>Jdtb</i> <i>Tob</i>	Rth 1Rg–4Rg 1Par–2Esr <i>Tob</i> <i>Jdtb</i> –Esth	Rth 1Rg–4Rg 1–2Par <i>Tob</i> <i>Jdtb</i> –Esth 1–2Esr
	<i>1–2Mcc</i> Ps Prv–Ct Job <i>Sap–Sir</i>		— Job
Is	Hos–Ml		
Jr	Is Jr <i>Bar</i> Thr	Job Ps	
Ez	Ez		
Hos–Ml			
Ps			
Job			
Prv		Prv	Prv
Rth			
Ct		Eccl	Eccl
Eccl		Ct	Ct
		<i>Sap</i> <i>Sir</i> Is Jr	<i>Sap</i> <i>Sir</i> ? ?
Thr		Thr	?
Esth		<i>Bar</i> Ez	
		Dn	Ez Dn
Esr–Neh	Dn		
1–2Chr		Hos–Ml <i>1–2Mcc</i>	Hos–Ml <i>1–2Mcc</i>

A liturgikus rendben nem lectio continuát követő időszakok: Adv és Qu/H5–6, vagyis Is, Jr, Thr. Az újszövetségi írások a Nat–Ep és a Pasc időszakban alkotnak folyamatot. A Ps és az evangéliumok nem szerepelnek a zsolozsma olvasmányrendjében. A deuterokanonikus könyvek címét kurziváltam.

